

FELAKETLER ÇAĞI

Orta Doğu'da Kıtılık, Kara Veba
ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)

İLYAS GÖKHAN

TARİH

FELAKETLER ÇAĞI

Orta Doğu'da Kıtılık, Kara Veba
ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)

İLYAS GÖKHAN

**FELAKETLER ÇAĞI
ORTA DOĞU'DA KITLIK, KARA VEBA
VE SALGIN HASTALIKLAR (1200-1405)**

İlyas Gökhan

TİMAŞ YAYINLARI | 5438

Timaş Akademi | 11

Tarih Kitaplığı | 9

AKADEMİK DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Ali Akyıldız

Dr. Kaan Durukan

Dr. Y. Hakan Erdem

Prof. Dr. Asım Cüneyd Köksal

PROJE EDITÖRÜ

Dr. Selim Ahmetoğlu

KAPAK TASARIMI

Ravza Kızıltuğ

İÇ TASARIM

Nur Kayaalp

1. BASKI

Şubat 2022, İstanbul

ISBN

ISBN: 978-605-08-4363-7

TİMAŞ YAYINLARI

Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24

timas.com.tr

timas@timas.com.tr

timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık

Sertifika No: 45587

BASKI VE CİLT

Meteksan Matbaacılık

Beytepe Köyü Yolu:3, 06800

Çankaya / Ankara

Telefon: (0312) 266 41 50

Matbaa Sertifika No: 46519

YAYIN HAKLARI

© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

İLYAS GÖKHAN

1966'da Türkoğlu/Kahramanmaraş'ta doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini doğduğu şehirde tamamladı. 1987'de Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 1994'te Erciyes Üniversitesi'nde yüksek lisans, 1998'de Fırat Üniversitesi'nde doktora eğitimlerini tamamladı. Millî Eğitim Bakanlığı'nın Mısır Cumhuriyeti'nden sağlamış olduğu bursla 1996-97 yıllarında Kahire Üniversitesi'nde araştırmacı olarak bulundu. 1993-2011 yılları arasında Kahramanmaraş Sütçüimam Üniversitesi Tarih Bölümü'nde araştırma görevlisi, yardımcı doçent ve doçent olarak çalıştı. 2011'de Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi'ne atandı ve 2014'te profesör oldu. Aynı üniversitede Tarih Bölüm Başkanlığı (2012-2017), Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanlığı (2015-2017) ve Rektör Yardımcılığı (2015-2016) görevlerinde bulundu. 2017 yılında Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'ne atandı. Bu üniversitede 2018-2021 yılları arasında Rektör Yardımcılığı yaptı. 2019'da atandığı İslami İlimler Fakültesi Dekanlığı'na devam etmektedir. İhşîdî, Fatîmî, Selçuklu ve Memlûk devletlerinin tarihleri üzerine yayınlanmış makale ve kitapları bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR / 9

ÖNSÖZ / 11

GİRİŞ / 15

BÖLÜM 1

KITLIK VE VEBA SALGINLARININ SEBEPLERİ / 33

BÖLÜM 2

1200-1260 YILLARI ARASI MISIR VE SURİYE'DE KITLIK
VE VEBA SALGINLARI / 71

BÖLÜM 3

MEMLÛKLER DÖNEMİ / 95

BÖLÜM 4

KARA VEBA / 137

BÖLÜM 5

BURCÎ MEMLÛKLER DÖNEMİ / 205

BÖLÜM 6

İKTİSADİ BUHRAN, KITLIK VE VEBA
SALGINLARININ ETKİLERİ / 233

SONUÇ / 257

EKLER / 265

HARİTALAR / 273

KAYNAKÇA / 279

DİZİN / 293

Eşim Kezban, kızım Begüm ve oğullarım
M. Batuhan ve M. Berke'ye ithaf olunur.

Not: Bu alışma 1998 yılında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda “*13-14. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye’de Kıtılıklar, Krizler ve Vebalar*” adıyla sunulan doktora tezinin geliştirilmiş hâlidir.

KISALTMALAR

AÜ: Ankara Üniversitesi
Bkz.: Bakınız
bs.: basım, baskı, tab'
c.: Cilt
çev.: Çeviren
d.: dinar
dzl.: düzenleyen
df.: dirhemü'l-fidda
DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi
dif.: dirhemü'l-ifranti
dfü.: dirhemü'l-fülûs
DGBİT: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
dn.: dirhemü'n-nukra
DTCF: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
ed.: Editör
h.: Hicri
hazr.: hazırlayan
İA: İslam Ansiklopedisi
İng.: İngilizce
KB.: Kültür Bakanlığı
Ks.: Kısım
MÜ: Marmara Üniversitesi
m.: Milâdî
M.Ö.: Milattan Önce
M.S.: Milattan sonra
nşr.: neşreden (tahkik eden)
ö.: Ölüm

s.: Sayfa
sy.: Sayı
SAD: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
T.: Türkçe
TAD: Tarih Araştırmaları Dergisi
Tahk.: Tahkik
TDV: Türkiye Diyanet Vakfı
trc.: tercüme
trhz.: Tarihsiz
TTK: Türk Tarih Kurumu
vr.: varak
Yay.: Yayınlayan

ÖNSÖZ

Mısır ve Suriye’de 9. yüzyılda başlayan Türk hâkimiyeti ve nüfuzu bazı kesintilere rağmen aşağı yukarı bin yıl sürmüştür. Bu süre içinde Tolunoğlu (868-905), İhşîdî (935-969), Eyyûbî (1171-1250), Memlûk (1250-1517) ve Osmanlı (1517-1914) devletleri Mısır ve Suriye’ye hâkim olmuşlardır. Türklerin Orta Doğu coğrafyasına gelmesinden itibaren hem Mısır’ın hem de Suriye’nin Anadolu ile çok yakın kültürel bağları ve ilişkileri olmuştur. Mısır’daki Türk nüfuzu ve kültürü, Mehmet Ali Paşa’nın soyundan gelen Kral Faruk’un 1951’de bir darbe ile devrilmesine kadar sürmüştür. Suriye bölgesi Anadolu’dan 1918’de koparılmıştır. Yine inceleme alanımız içinde yer alan Filistin, Lübnan ve Hicaz bölgeleri de 1918’e kadar Türk yönetiminde kalmıştır.

Eyyûbîlerin 1200-1250 ve Memlûklerin 1250-1405 yılları arasına tekabül eden dönemlerinde Mısır ve Suriye ile bu bölgelerin hinterlandında iktisadi kriz, kıtlık ve veba salgınları görülmüştür. Bu çalışmada temelde 13. ve 14. yüzyılları ihtiva eden söz konusu yerlerde görülen kıtlık ve salgın hastalıklar, bunların çıkış sebepleri, yayılmaları ve etkileri ele alınmıştır. Buna ek olarak da söz konusu dönemlerde yönetici unsur ile halkın bu yaşanan felaketler karşısındaki tutumları ortaya konmuştur.

Altı bölümden oluşan eserin giriş kısmında Mısır ve Suriye’nin siyasi ve coğrafi durumuna ve ilgili tarihlerde yaşanan kıtlık ve veba salgınlarına yer verilmiştir. Birinci bölümde kıtlık ve veba salgınlarına sebep olan faktörler ele alınmış; ikinci bölümde Eyyûbîler, üçüncü bölümde Bahrî Memlûkler, dördüncü bölümde Kara Veba, beşinci bölümde Burcî Memlûk sultanlarından Berkûk ve oğlu Ferec dönemleri kronolojik olarak işlenmiştir. Son bölümde de kıtlık ve veba salgınlarının devlet ve toplum hayatı üzerindeki siyasi, sosyal, ekonomik, demografik ve psikolojik etkileri değerlendirilmiştir.

Çalışmada Suriye ve Mısır çevresine [Anadolu, Irak, Hicaz, Yemen, Berkâ (Libya) ve Tunus] de geniş bir şekilde yer verildiği görülecektir. Bu bilgiler, okuyucunun bu bölgelerdeki kıtlık ve salgın hastalıkları diğer yerdekilerle daha kolay mukayese edebilmesi amacıyla verilmiştir.

1331-32 yıllarında başlayan, 1352'ye kadar aşağı yukarı 20 yıl süren, insanoğlunun yaşadığı en büyük felaketlerden biri olan Kara Veba, salgının ortaya çıktığı Çin ve Moğolistan'dan başlanarak anlatılmış; Türkistan'dan Kırım'a, buradan İstanbul'a ulaşması üzerinde durulmuştur. Onun bulaştığı yerler ve bulaşma yönlerine değinilmiştir. Bu kapsamda, vebanın İstanbul'dan Avrupa'ya (sırasıyla İtalya, Fransa, İspanya, Hollanda, Almanya, İngiltere, İrlanda, İskandinavya {İsveç-Norveç}, Avusturya, Polonya ve Rusya); İtalya üzerinden Tunus, Cezayir ve Fas'a ve buradan da Endülü's'e; İstanbul üzerinden Balkanlar'a, Macaristan'a ve Anadolu'ya; Kırım üzerinden Kafkasya, Azerbaycan, Doğu Anadolu, İran ve Irak'a; Çin'den Hindistan'a yayılışı, etkileri ve sonuçları değerlendirilmiştir. Ancak salgınının Mısır ve Suriye'deki boyutu konu gereği diğerlerine nazaran daha da detaylandırılmıştır.

14. yüzyılda Asya, Avrupa ve Afrika'da uğramadığı yer kalmayan Kara Veba 75.000.000 ile 200.000.000 arasında insan kaybı nedeniyle küresel bir pandemiye dönüşmüştü. Böyle büyük can kayıplarına neden olma temel benzerliğiyle bu satırların yazıldığı sırada bütün dünyaya yayılan, 300.000.000'dan fazla kişiye bulaşan ve 5.500.000'un üzerinde insanın ölmesine neden olan koronavirüs (Covid-19) salgınının da Kara Veba'dan az kalır bir yanı yoktur. Kara Veba hıyarcıklı bir veba türü olmakla birlikte insanoğlunu etkilemesi ve yayıldığı alanların genişliği bakımından koronavirüs ile çoklu ölümler dışında da benzerliklere sahiptir. Her iki salgının da çıkış noktası Asya kıtasıdır. Daha da ilginç Kara Veba, Çin'in Hopei Eyaleti'nde ortaya çıkmış; buradan Moğolistan'a, oradan da batıya doğru yayılmıştır. Koronavirüs de Hopei Eyaleti'nin Wuhan şehrinde çıkıp dünyayı etkisi altına almıştır. Her iki salgın arasında yüzlerce yıl olmasına rağmen siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel sonuçları ortaklıklar gösterir. Koronavirüsün ne kadar insan kaybına neden olacağı, ne zaman biteceği ve nasıl tedavi edileceği ise ne yazık ki hâlâ belirsizliğini korumaktadır.

Bu eser kıtlık ve veba salgınları konusunda Türkiye'de yapılan öncü çalışmalardan biridir. Çalışmanın esas kısmını, Millî Eğitim Bakanlığı'nın Mısır Cumhuriyeti'nden sağladığı araştırma bursuyla 1996-97 yıllarında bulunduğumuz Kahire'de gerçekleştirme imkânı bulduk. Mısır Millî Kütüphanesi, Kahire, Aynşems, Kahire Amerikan ve Ezher Üniversiteleri kütüphanelerinde çalışma fırsatı elde ettik. Söz konusu kütüphanelerde konumuzla ilgili pek çok kaynak ve tetkik eserden faydalanıldı. Bilhassa Kahire Üniversitesi Kütüphanesi'nde Eyyûbî ve Memlûk tarihi üzerinde yapılmış pek çok çalışma görüldü. Ayrıca Eyyûbî ve Memlûk tarihi üzerine çalışmalar yapan Mısırlı tarihçilerle

tanışma imkânımız oldu. Konumuzla ilgili Mısır Millî Kütüphanesi'nde bulunan, birinin sonradan baskısı yapılsa da iki el yazmasından faydalanıldı.

Çevirilerde metne oldukça bağlı kalınsa da metnin üslubu gereği çeviride bazı esneklikler de yapılmıştır. Ayrıca imla kurallarına göre özel adların sonunda yer alan p, ç, t, k ünsüzlerinin bulunması durumuna, dönemin adlandırma geleneğinin gereği olarak uyulamamıştır. Bundan dolayı Muhammet yerine Muhammed, Mahmut yerine Mahmud yazımı tercih edilmiştir. Ayrıca salgın ve kıtlıklar farklı yıllarda görülse de onlar için kaynaklarda verilen betimlemeler (ölüm, beslenme, tedavi, bakım hizmetleri, yöneticilerin yaklaşımı gibi) değişmez ve bunlarla ilgili bilgilerin aktarılmasında sık sık bu ifadeler tekrar edilir. Bunlar da konu içerisindeki bazı tekrarların temel nedenidir.

Son olarak bu çalışmanın ortaya çıkmasında destekleri olan danışman hocam Prof. Dr. Abdülhalik BAKIR'a, eserlerinden faydalandığım DTCTF Tarih Bölümü'nden hocam Prof. Dr. Kazım Yaşar KOPRAMAN'a, önerilerinden dolayı Prof. Dr. Mustafa ALİCAN'a, düzeltme ve tashihler konusunda Doç. Dr. Meryem ARSLAN'a, haritalar için Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Selim BAYSAL'a, indeks için Arş. Gör. Emre KAYMAKÇI'ya, eserin basımını üstlenen Timaş Akademi Yayınları yetkililerinden başta Dr. Selim Ahmetoğlu olmak üzere bütün çalışanlarına teşekkür ederim.

İlyas Gökhan
Ocak, 2022

GİRİŞ

İnsanoğlu tarih boyunca sayısız doğal felaketlerle karşı karşıya kalmıştır. Bunları deprem, sel, şiddetli kış, fırtına, çekirge istilası, kuraklık ve salgın hastalıklar gibi kısımlara ayırmak mümkündür. Herhangi bir ülkede meydana gelen doğal afetler bütün canlı türlerini hiçbir ayırım yapmadan etkilemiştir. İnsanlığın bilinen devirlerinden beri tutulan kayıtlardan anlaşıldığı üzere günümüze kadar aralıksız devam eden doğal felaketlerin devlet ve toplum hayatı üzerinde önemli sonuçlar doğurduğu aşikârdır.

Dünyamızın son 100 yıllık tarihine göz attığımızda salgın hastalık ve depremlerden milyonlarca nüfus kaybı yaşadığı görülmektedir. İspanyol gribinden 50.000.000, 1957 Asya gribinden 20.000.000, 2004 Endonezya depremi ve sonrası yaşanan tsunamiden 283.000 kişi ölmüştü. Türkiye’de meydana gelen iki büyük depremden biri olan 1939 Erzincan depreminde 40.000 ve 1999 Marmara depreminde ise 16.000 insan hayatını kaybetmiştir. 1981 yılından bu yana görülen AIDS’ten dünyanın muhtelif yerlerinde 35.000.000 insanın öldüğü bilinmektedir. Yine daha çok Afrika ülkelerinde görülen Ebola salgınından 1914-1917 arası 10.000’den fazla insan hayatını kaybetmiştir. Burada verdiğimiz rakamlar sadece insan kaybı olup bu felaketlerin yaşandığı ülkelerin maddi ve manevi kayıplarının boyutu hesap edilemez seviyededir. Gelecekte de bu tür felaketlerin görülmeye devam edeceği öngörülmektedir.

1200-1405 yıllarında Mısır ve Suriye’de önce Eyyûbîler (1174-1250) sonra ise Memlûkler (1250-1517) hâkimiyet sürer. Her iki devlet bir yandan dış güçlerle mücadele ederken diğer yandan içeride çıkan siyasi, sosyal ve iktisadi meselelerle uğraşmışlardır. Mısır ve Suriye’nin coğrafi özellikleri nedeniyle pek çok kuraklık ve kıtlık yaşanır. Mısır’ın zirai hayatı Nil’in taşkınlarına bağlıydı. Nehir taşıdığı zaman ekim yapılır ve bol ürün alınırdı. Mısır’da Nil’den başka birkaç küçük dere ve kuyu haricinde su kaynağı yoktu. Nehrin suyunun taşma seviyesinden alçak veya yüksek olması kıtlığa sebep olurdu. Mısır’ın aksine Suriye ve Filistin’de ise düzenli tarım yapılabilmesi ve hasat elde edilebilmesi için yağışların bol olması lazımdı. Ayrıca başta Fırat olmak üzere nehir ve çayların suyunun yeterli olması icap ederdi.

Mısır ve Suriye topraklarından bol ürün elde edilememesinin sebepleri arasında akarsuların ve yağmur suyunun yetersizliği yanında kavurucu sıcak, şiddetli rüzgâr, fare ve çekirge sürüleri de etkilidir. Tarımı ve hasadı etkileyen bu sebepler kıtlığa yol açmıştır. Kıtlığın arkasından başlayan açlık ise insanlar arasında yetersiz beslenmeden kaynaklı salgın hastalıklara neden olmuştur.

Bulaşıcı hastalıkların en başında şüphesiz veba gelir. Orta Çağ İslam müellifleri, açlık ve veba salgınlarını birlikte zikrederler. Onlara göre her açlık ve kıtlığın arkasından veba yayılırdı. Vebanın yayılması için Mısır ve Suriye’de uygun ortam her zaman mevcuttu. Bölge sıcak ve nemliydi. Veba taşıyıcı kemirgen, pire ve bitler bu sıcak ve nemli ortamda çoğalma imkânı bulurdu. Temiz su kaynaklarının yetersizliği sebebiyle insanların içme su ihtiyacını sağlıklı olmayan nehir, çay, göl ve kuyulardan sağlamaları da salgınlara davetiye çıkarırdı.

Bazı zamanlarda da dünyanın muhtelif bölgelerinde görülen veba salgınları Mısır ve Suriye’ye tüccar, gemici, yolcu veya göçler sebebiyle gelir, yayılır ve binlerce insanın ölümüne neden olurdu. Aynı şekilde Mısır’daki bir salgın Suriye’ye yayılır veya bunun tam tersi olurdu. Her iki bölge de aynı devletin toprağı olması hasebiyle karşılıklı insan ve hayvan sirkülasyonu kaçınılmaz olup bunlar da salgınlara ortam hazırlardı.

Araştırmamız Eyyûbî Sultanı I. Âdil’in döneminde 1198’de ortaya çıkan kıtlık ve veba salgını ile başlayıp Memlûk Sultanı Berkûk ve oğlu Ferec’in saltanatlarını kapsayan 1390-1405 yılları arasında devam eden sosyal ve iktisadi karışıklıkların had safhaya ulaştığı süreçle sona erer.

Memlûkler zamanında görülen kuraklık, kıtlık, açlık, salgın hastalık ve iktisadi sıkıntılarda sultan ve idareciler ne gibi önlemler almışlardır? Bu felaketler kent, kasaba, köy ve çiftliklerde yaşayanları nasıl etkilemiştir? Halk felaketlerin etkilerinden kurtulmak için hangi çarelere başvurmuş, sonucunda ne olmuştur? Bölgenin ekonomik, demografik ve sosyal durumları nasıl değişikliklere uğramıştır? Araştırmamızın ilerleyen sayfalarında bu sorulara cevap aranacaktır.

Mısır ve Suriye'nin Siyasi ve Coğrafi Durumu

Siyasi Durum (1200-1405)

Dımaşk Zengî Hükümdarı Nureddin Mahmud'un Mısır'a gönderdiği Selahaddin Eyyûbî, burada bulunan Türk Memlûklerinin de yardımıyla 1171'de Fatimî Devleti'ne son vermişti. Selahaddin Eyyûbî, Nureddin Mahmud Zengî ölünce yerine geçen oğlu Melik es-Salih zamanında istiklalini ilan etti. Selahaddin Eyyûbî, Haçlılarla yaptığı savaşlarda büyük başarılar elde ederek Müslümanların gönlünde yer edindi. Onun kurduğu devlet 1174'ten 1250 yılına kadar Mısır ve Suriye'yi elinde tutarak bölgenin en güçlü siyasi teşekkülü olmuştu.¹ Eyyûbîler Devleti bir yandan Suriye ve Filistin kıyılarında bulunan Haçlılarla savaşırken diğer yandan da onların Mısır kıyılarına yaptığı saldırıları engellemeye çalıştı. Bunun yanında Türkiye Selçukluları ile Melik el-Kâmil zamanında Çukurova ve Güneydoğu Anadolu bölgesi yüzünden ciddi bir rekabete girişmişlerdir.²

Eyyûbî Devleti, merkeze bağlı eyaletler ile yarı bağımsız beyliklerden ve tâbi devletlerden meydana gelen bir sultanlıktır.³ Selahaddin Eyyûbî zamanında merkezî idare güçlü olduğundan ülkenin birliğini bozacak ciddi olaylar yaşanmazken 1193 yılında onun ölümünden sonra hâkimiyet sürdüğü topraklar varisleri arasında paylaşılmış, başta Mısır olmak üzere Dımaşk, Halep, Samsat, Hama, Humus, Baalbek, Kerek vs. yerlerde Eyyûbî ailesinden meliklikler ortaya çıkmıştır. Çok geçmeden Selahaddin'in oğulları, kardeşleri ve yeğenleri birbirine düşmüşlerdir.⁴ Eyyûbîlerin Mısır ve Suriye'de hâkimiyet sürdüğü sırada Anadolu'da Türkiye Selçukluları vardı. İki devlet zaman zaman Güneydoğu Anadolu ve Suriye üzerinde hâkimiyet kurmak amacıyla rekabet hâlinde olmuşlardır. Bu mücadeleler nedeniyle Eyyûbîler zayıfladı. Onların son zamanlarına doğru devletin doğu sınırında Moğol tehlikesi görüldü. Türk Memlûkleri, Eyyûbîlerin Mısır'daki koluna 1250'de, Suriye'deki koluna ise 1260 yılında kazanılan Aynîcalût zaferi akabinde son verdiler.⁵ Memlûklere

1 Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (DGBİT), c. 6, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1988), s. 301-432; Kazım Yaşar Koprıman, "Memlûkler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (DGBİT) c. 6, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1988), s. 436-437.

2 Şeşen, s. 366-367.

3 Şeşen, s. 301.

4 Koprıman, s. 436.

5 Şeşen, s. 392-395; Koprıman, s. 457-458.